

עין משפט
נר מצוה

פ:

מרוכה

פרק שביעי

בבא קמא

מסורת הש"ס
עם הוספות

קבב א ב מיי פטוי
מהלכות מלה ואפקה
הלכה ח סמוע ששין עב
טו"שע ח"מ סמוע רטו
ספיק ד:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
מעיות הכלה יג
טו"שע ח"מ סמוע קבנו
ספיק ה:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
ועי' השגות ומ"מ
טו"שע ח"מ ספיק ו:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק ז:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק ח:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק ט:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק י:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יא:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יב:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יג:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יד:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יו:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יז:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יח:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק יט:
קבב ד מיי פ"ב מהל'
טו"שע ח"מ ספיק כ:

ליקוטי רש"י

מתריעין. בספרות היו
ששין המהרעו וחסן
המרהעו מנו המרהעו וחסן
מרהעו פשוטה לפניה
ולאחריה נתקנה לה
הנה (דף לז.) ואחרי
מתריעין (בספרות
כדמכניז (במדרש) וגי'
ותקנהם לחלוטות וגי'
וחקנין בשפחות כדי
שוכנינו לנס לקול דמריעין
ויחיו נחמשים מתחילתן
חיבור. כמו מתחילת
במלה. חגב. ארבה
במרומו. צירעה.
עוקלת את האדם.
ויתרש. נכנסין עניו
ובחטומו (תנתי"ד). עניו
הצדק. דהיינו אפי'
דכדי קבלתו ויגר
והתקן יבש מנפלים ולא
מחזק. שורה. היינו
(הל') [מה] שגרה
למנלה דבר הולט טו'
פוחת ומניח אצבעות
דהיינו לכן טעם משמע
מחזק היה לנ (בכורות
פא.). אונו. חונת שטי'
מכירות לטון כמו ואלאית
אזני (בשליח מט)
[רש"י] ב"ב גב. שטר
מכירה כמו והי אמות
ועטרות ואלאית על שמו
(ב"ב גב.). אפי'ו
בשבת. אם לקחה מן
העובד כוכבים ויחלה לית'
לרבו בשבת. כדאמר
ר.בא. מתקנת שבת (דף
קטו). דאמריה אבדרי
שבות היא. ודמנין
ב"ב ז. מישום ישוב
ארץ ישראל. לנש
עובדי כוכבים ולישע
ישראל זה [וישין ח.]. ומה
שאסור לשראל לומר
לעובד כוכבים עשה לי כך
וזה משום מנאול חתך
ודבר דבר (ישעיה נח)
דבר אסור [וישין טו.].
עשרה תנאים התנה
יהושע. שלא יהו
מקפדין על כך [וישין יז.].

נפק רב ודרש.

לא עשה על זה המעשה חקון דהא ספיק עלה

מנצייחא אלל דרש דמוקדם נתקן:

מותר להורגו ואסור לקיימו.

והא לאמר ר"ל צפ"ק דסנהדרין

(דף טו. וסג) גבי ארי ונמר ודוב וחזק וזרבלס ומתס

דאפי' ר"א לאמר כל הקודם להורגו

וכה היינו דוקא כשהמיתו אבל לא

המיתו לא היינו נקשרין בשלשלת

שכן דרך לגדלן והכא במחול שאין

קשורה א"נ מהנהו רגילים צני אלס

להסור ולא אחי לרדי היוק אבל

מתחול אין מזהרין שאין יודעים אם

היא צר אוכמא או צר חירוא שאין

מכירים בצמחיהם:

אמר רבינא אשורו.

שחם (ב) מנאלן

מת און חייב בהשגת העור

וקנת פמינה כיון דאשמועינן דאין צו

משום גול למאי אצטריך הך דמותר

להורגו ו"ל דאין לחוש כיון דמתחילה

קאמר דמותר להורגו:

מתריעין על החיבור בשבת.

ע"כ לאו היינו

המרהעו בשופר דשופר שבבת מי

איכא כדדייק צפ"ק דמעיות (דף ד.)

ואלל המרהעו צפה צעננו וסצר

כמ"ד התם דעננו קרי ליה המרהעו

ומינה דמאי פריך מההיל דצפ"ק

מניי פורעניות דקמינ לא היו מתריעין

על החיבור אלל לעוקים דלמלא ה"ק

לא היו מתריעין בשופר אלל לעוקים

צפה צעננו ואין¹ לומר אפי' דתרויהו

צפה המרהעו לחוד ועקבה לחוד דהתם

משמע דלמ"ד עננו קרי ליה המרהעו

חדא היא ו"ל דה"פ מוקאמר שבבת

ודלת הננעלת לא במהרה תפתח והלוקח בית בארץ ישראל כותבין עליו

אונו אפילו בשבת מיתבי⁶ וישאר פורעניות המתרגשות ובאות על הצבור

בגון חיבור חגב זכוב צירעה ויתוש ושילוח נחשים ועקרבם לא היו

מתריעין אלא צועקים לא קשיא כ"כאן בלח כאן ביבש דאמר רבי יהושע

בן לוי⁵ שחין שהביא הקב"ה על המצרים לח מבחזין ויבש מבפנים שנאמר

"ויהי שחין אבעבועות פורח באדם ובבהמה ודלת הננעלת לא במהרה תפתח

מאי היא מר וזטרא אמר סמיכה² רב אשי אמר³ כל המריעין לו לא במהרה

מטיבין לו רב אחא מדיפתי אמר לעולם אין מטיבין לו ולא היא רב אחא

מדיפתי מילתא דנפשיה הוא דאמר 'הלוקח בית בארץ ישראל' כותבין עליו

אונו אפילו בשבת שלקא דערך אלא כדאמר רבא התם⁴ אומר

לנברי ועושה ה"ג 'אומור לנברי ועושה ואע"ג¹ דאמורה לנברי שבות היא

משום ישוב ארץ ישראל לא גורו ביה רבנן אמר רבי שמואל בר נחמני

אמר רבי יונתן 'הלוקח עיר בארץ ישראל כופין אותה ליקח לה דרך

מארבע רוחותיה משום ישוב ארץ ישראל: ת"ר² עשרה תנאים התנה יהושע

שיהו

שיחזרו וימנו אותה ראש ישיבה אבל לצסוף שלא המחזירו אמר לעולם אין מטיבין לו:

אומר לנברי ועושה. דוקא משום מלוה זו דישוז דא"י אבל לצסוף מלוה לא שרי אמירה לנברי ואפי' לצסוף מילה משמע

צפרק הדר (שירושין דף סח.) דלל שרי אמירה לנברי צאסורא דאורייתא גבי ההוא ינוקא דאישתפין ממיימה דקאמר

נשייליה לאימיה אי צריכה נחיס ליה אגב אימיה משמע דאי לא צריכה אימיה לא שרי אפילו על ידי נכרי ו"ס שכתוב בהדיא נחיס

ליה נכרי אגב אימיה ולכאורה משמע שלפני המילה היה והיו צריכין לתמימי כדי למולו ולא שרי אפילו ע"י נכרי¹ אלל אגב אימיה

כדשריא חלל והתם צעובאל דלעיל² דקאמר (א) גבי ינוקא אחרינה ימאל ליה לנכרי דמיני מגו ביתא ההוא דלעיל אסורא דרננן הוה להביא

דך חרש שלא עירב ואפילו אסורא דרננן אורי"י שאין להמיר משום מלוה אחרת על ידי נכרי בגון אסורא דרננן הוה להביא

ללמוד זו דדוקא מילה דהיינו גופא דמי שבת שרי על ידי נכרי אסור דרננן ומינה צה"ג משמע דאפילו אסורא דאורייתא שרי על ידי

נכרי לצסוף מילה שפירש דהיינו נכרי מתוך צדו דהיא דרך כשות הרבים דהיינו אסורא דאורייתא שרי על ידי נכרי לצסוף מילה

כמו הכא משום ישוב ארץ ישראל ולצריכהם צעובאל צמחא דקאמר נחיס ליה נכרי אגב אימיה לאחר המילה הוה ולאחר שלשה

שכבר נתפרש הולך יפה ולספרים דל"ג נכרי טול לומר דע"י ישראל קאמר ותוך שצעה דמחללין עליה השבת אם אמרה צריכה אני

כדאמרין צפרק מפנין (שבת דף קטו. וסג) אלל אין נראה דעל ידי ישראל הוה אסור להרצות צציל החינוק כדאמרין צפ"ק דחולין (דף טו.)

ולפי ה"ג טפי אית לן למישרי על ידי נכרי אסורא דאורייתא מאסורא דרננן על ידי ישראל כדמטיק התם³ אהאי עובאל ולא שני

לן בין שבות דאית ציה מנעשה לשבות דאית ציה מעשה ומאמרין נמי צפרק ר' אליעזר דמילה (שבת דף קל.) כסס שאין מציאין דרך

רשות הרבים כך אין מציאין דרך גגות חצרות וקרפפות והיה נראה מתוך ה"ג להמיר ציוס טוב שני אפילו של ר"ה לעשות כל צרכי

מילה אפילו לכרות עטים לעשות צרול ע"י ישראל שהרי מת ללא שרי לקצור על ידי נכרי כדמוכח צפ"ק דר"ה (דף כ.) אפילו

הכי

הכי

שמואל לא עייל קמיה דרב אסי. שהיה גדול ממנו ורב אסי תלמיד
של רב הוה: מאן נתרה. מי יתאחר מנחמן ויצא אחרונה יתדי:
נתרה שמואל. צחון ויצאו רב ורב אסי רב ואל"ס תלמידו: מלתא
בעלמא הוא דעבר לשמואל. שמואל לפני צבולין היה וזה שאין רב
נכנס לפני טיבוטא ויקרא הוא דקא
עבר ליה משום מעשה דלטייה לשמואל
צשמונה שרליס (שבת דף קט.):
אדבריה עליה. הטעמו עליה להוסיף
צו כצד: אדרכי והבי. דהוה מסרבי
אחא שוגרל וקטעיה לידא דההוא
ינוקא: היורא. מועד להוסיף אלס:
מתריעין. צצור וצמחנה ובספרות
וצמחנות צמכסת מעיות²: חיבור.
שחין שמתחך האלס עליה פרוטי"ר
צלע"ו: ודלת הננעלת. על האלס
מהיות מללית: לא במהרה תפתח.
ונפקא מינה לאפשיי צתמני: (ה) מלתא
דנפשיה. צצ"צ צצסותפין (דף יז.):
דאימיה³ לאומציה צרישא ולא
אימקיעא מילתא: והלוקח בית.
מנכרי: אונו. שטר מכירה: לא היו
מתריעין. צצצת: צועקין. צמיד: יבש.
קשה מלל: אבעבועות פורח. צפריתמו
דהיינו מנחמן הוה מצעצע דעינו
לח מכלל דצפנים הוה יבש:
שיהו

דבעי רבינא אוכמא בר חירוא מהו כי קמבעיא ליה לרבינא באוכמא
בר חירוא בר אוכמא מעשה דרב באוכמא בר חירוא בר חירוא הוה **חב"ד**
בי"ח בח"ן סימן) אמר רבי אחא בר פפא משום רבי אבא בר פפא משום
רבי אדא בר פפא ואמר ליה אמר ר' אבא בר פפא משום רבי חי"א בר
פפא משום רבי אחא בר פפא ואמר ליה אמר ר' אבא בר פפא משום
רבי אחא בר פפא משום רבי חנינא בר פפא מתריעין⁵ על החיבור בשבת
ודלת הננעלת לא במהרה תפתח והלוקח בית בארץ ישראל כותבין עליו
אונו אפילו בשבת מיתבי⁶ וישאר פורעניות המתרגשות ובאות על הצבור
בגון חיבור חגב זכוב צירעה ויתוש ושילוח נחשים ועקרבם לא היו
מתריעין אלא צועקים לא קשיא כ"כאן בלח כאן ביבש דאמר רבי יהושע
בן לוי⁵ שחין שהביא הקב"ה על המצרים לח מבחזין ויבש מבפנים שנאמר
"ויהי שחין אבעבועות פורח באדם ובבהמה ודלת הננעלת לא במהרה תפתח
מאי היא מר וזטרא אמר סמיכה² רב אשי אמר³ כל המריעין לו לא במהרה
מטיבין לו רב אחא מדיפתי אמר לעולם אין מטיבין לו ולא היא רב אחא
מדיפתי מילתא דנפשיה הוא דאמר 'הלוקח בית בארץ ישראל' כותבין עליו
אונו אפילו בשבת שלקא דערך אלא כדאמר רבא התם⁴ אומר
לנברי ועושה ה"ג 'אומור לנברי ועושה ואע"ג¹ דאמורה לנברי שבות היא
משום ישוב ארץ ישראל לא גורו ביה רבנן אמר רבי שמואל בר נחמני
אמר רבי יונתן 'הלוקח עיר בארץ ישראל כופין אותה ליקח לה דרך
מארבע רוחותיה משום ישוב ארץ ישראל: ת"ר² עשרה תנאים התנה יהושע

שיחזרו וימנו אותה ראש ישיבה אבל לצסוף שלא המחזירו אמר לעולם אין מטיבין לו:
אומר לנברי ועושה. דוקא משום מלוה זו דישוז דא"י אבל לצסוף מלוה לא שרי אמירה לנברי ואפי' לצסוף מילה משמע
צפרק הדר (שירושין דף סח.) דלל שרי אמירה לנברי צאסורא דאורייתא גבי ההוא ינוקא דאישתפין ממיימה דקאמר
נשייליה לאימיה אי צריכה נחיס ליה אגב אימיה משמע דאי לא צריכה אימיה לא שרי אפילו על ידי נכרי ו"ס שכתוב בהדיא נחיס
ליה נכרי אגב אימיה ולכאורה משמע שלפני המילה היה והיו צריכין לתמימי כדי למולו ולא שרי אפילו ע"י נכרי¹ אלל אגב אימיה
כדשריא חלל והתם צעובאל דלעיל² דקאמר (א) גבי ינוקא אחרינה ימאל ליה לנכרי דמיני מגו ביתא ההוא דלעיל אסורא דרננן הוה להביא
דך חרש שלא עירב ואפילו אסורא דרננן אורי"י שאין להמיר משום מלוה אחרת על ידי נכרי בגון אסורא דרננן הוה להביא
ללמוד זו דדוקא מילה דהיינו גופא דמי שבת שרי על ידי נכרי אסור דרננן ומינה צה"ג משמע דאפילו אסורא דאורייתא שרי על ידי
נכרי לצסוף מילה שפירש דהיינו נכרי מתוך צדו דהיא דרך כשות הרבים דהיינו אסורא דאורייתא שרי על ידי נכרי לצסוף מילה
כמו הכא משום ישוב ארץ ישראל ולצריכהם צעובאל צמחא דקאמר נחיס ליה נכרי אגב אימיה לאחר המילה הוה ולאחר שלשה
שכבר נתפרש הולך יפה ולספרים דל"ג נכרי טול לומר דע"י ישראל קאמר ותוך שצעה דמחללין עליה השבת אם אמרה צריכה אני
כדאמרין צפרק מפנין (שבת דף קטו. וסג) אלל אין נראה דעל ידי ישראל הוה אסור להרצות צציל החינוק כדאמרין צפ"ק דחולין (דף טו.)
ולפי ה"ג טפי אית לן למישרי על ידי נכרי אסורא דאורייתא מאסורא דרננן על ידי ישראל כדמטיק התם³ אהאי עובאל ולא שני
לן בין שבות דאית ציה מנעשה לשבות דאית ציה מעשה ומאמרין נמי צפרק ר' אליעזר דמילה (שבת דף קל.) כסס שאין מציאין דרך
רשות הרבים כך אין מציאין דרך גגות חצרות וקרפפות והיה נראה מתוך ה"ג להמיר ציוס טוב שני אפילו של ר"ה לעשות כל צרכי
מילה אפילו לכרות עטים לעשות צרול ע"י ישראל שהרי מת ללא שרי לקצור על ידי נכרי כדמוכח צפ"ק דר"ה (דף כ.) אפילו
הכי

ועי' בר"מ סוף פ"י מגזקי ממון³³⁴ שפסק שיש כופר ברגל, והוא כדעת אביו לעיל מ"א א', אלא שלדברי התוס' שם³³⁵ דלהך ברייתא הוא דס"ל הכי אתי שפיר. ואולי מלעיל כ"ו א' הוא שהכריע כאביו, ומשמע שם דהוא מאמר ר' יוחנן שבראשיתו.

פ' ב'. חב"ד ב"ח בת"ן סימן. הוא מסומן על שמות האמוראים שנזכרו במאמר שא' אח"כ אמר ר' אחא בר פפא משום ר' אבא בר פפא משום ר' אדא בר פפא, ואמרי לה אמר ר' אבא בר פפא משום ר' חייא בר פפא משום ר' אחא בר פפא, ואמרי לה אמר ר' אבא בר פפא משום ר' אחא בר פפא משום ר' חנינא בר פפא מתריעין על החיכוך בשבת, ודלת הנגעלת לא במהרה תפתח, והלוקח בית בארץ ישראל כותבין עליו אונו אפילו בשבת.

נ"ל שלחידוש המאמר שכלל שלשה דברים מזורים זה מזה, וגם האמוראים כולם לפי הנראה אחים היו, ע"כ נסמן בסומן הזה.

וחידוש בעיני שבשמות בני רב פפא לא נמצא כלל רב חייא ולא ר' אבא, רק אבא מארי, ויעוי' בסדר הדורות.

עי' בהגהת הגרצ"ה חיות שכ' דשלשתן מענין אחד הוא, שלא יעבור האדם העת שיש בידו לטובתו פן אח"כ יטרופ השעה, וכמו עת רצון לתפלה, ולכן אפי' בשבת הותר לכתוב אונו פן יחזור בו למחרתו, ויפה אמר.

ויש להעיר בסוגיא זו מ"ט ל"א הגמ' על הא דלוקח בית, דתניא כוותיה בהא דגיסין ח' ב' הקונה שדה בסוריא כקונה בפרוארי ירושלים, וא' שם דנפ"מ להא דכותבין אונו אפילו בשבת ומה"ט דא' הכא.

ומיהו ל"ק להיפוך דמדא' הכא הקונה בית בא"י משמע דבסוריא לא ואילו התם א' דאפילו בסוריא נמי וא"כ תקשה על האמורא מרא דשמעתא הכא מברייתא דשם, וליכא למימר דס"ל כמ"ד כיבוש יחיד לא שמיה כיבוש, וא"כ לא הותר שבות בשביל ישוב סוריא שאינה מה"ת דלא דחינן דרבנן מקמי דרבנן, דז"א דבדברי התוס' שם ובע"ז כ"א א' מבואר להדיא דאפילו למ"ד לא שמיה כיבוש ג"כ מותר, דהא הך ברייתא ס"ל לשלשה דברים שותה לחו"ל ומשום דס"ל לא שמיה כיבוש. ואפשר לדחוק דמ"ד הכא בא"י לס"ל כד' הגמ' שם דס"ל לא שמיה כיבוש אלא דשמיה כיבוש ס"ל, ורק דבג' הראשונות שעשאוה כחו"ל ממעמי אחרוני הוא.

בבא קמא דף פא

שצט

יום של שלמה | דרוש נאה לסיום מסכתא

צוה לנ"ו משה]. ואמור אמרתי באם יסייעני ויורני בסייעתא דשמיא להוציא לאור דבר מה בחיבור או בביאור איזה ספר להבין בינה. אז גם ישן מפני חדש אוציאנה. ואס"ע ואב"א ואטנ"ה¹. אחת הנה ואחת הנה. כל אחד במקומו לפי ענינה. אף אם מצער היא ותחי נפשי בהם. כי שם ה' אקרא להם".

והואיל שדין הסיום אתא לידן וכאן הוא מקומו גם אמרתי לצרף ולחבר לזה דרוש נאה אף נעים ויפה ומקובל שהעתקתי בימי חורפי מגדול וחכם אחד שהעתיקו בשם שארו וקרובו של הגאון המחבר ספר הגדול הזה. הלא הוא מרנא ורבנא המאיר עיני ישראל בחיבוריו. הגאון הגדול כמהור"ר משה איסר"ל זצ"ל. ומש"ה אל אלהים עלה. ומה טוב ומה נעים שבת אחי"ם גם יחד בישיבה של מעלה. הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו, אי"ש אי"ש לפי מדרגת מחיצתו ופרגדו. וז"ל:

דרוש נאה זבונה גדולה / לסיום מסכתא מהמאור הגולה

הנה מה שנוהגים ורגילין אנו להזכיר בסיום כל מסכתא רב פפא עם עשרה בניו שהיו מאירים ^{לעולם} וגדולים בתורה. ע"י שהיה עושה להם סעודה בסיום המסכתא כי עשיר היה והיה מחזיק

לעוסקי התורה. לכן זכה שמזכירין אותו עם עשרה בניו הרומזים כאלו הוזכרו עשרת הדברות, כי מלת רב פפא הוא רמז על מעלת משה רבינו ע"ה שנאמר בו (שמות כ' ט"ו) "דבר אתה עמנו ונשמעה", ועיקר מעלתו של משה רבינו שדבר עם השי"ת פ"ה אל פ"ה, שהוא אותיות פפ"א, ואיתא במדרש לחד מ"ד דאנכי אינו בכלל הדברות ופתח באנכי רק להודיע מי הוא המצוה, ע"כ בא מלת פפ"א להוציא מלבו של אותו המ"ד כי נוטריקון של פפ"א פת"ח פ"א שבגימטריא אנכ"י. נגד מצות לא יהיה לך וגו' שנאמר בעובדי ע"ז לא תחנם, והוא בהיפך משאר בני אדם שראוי לחננם ולרחם עליהם, כמו שדרוז"ל והלכת בדרכיו (דברים כ"ח ט') מה הוא חנון אף אתה תהא חנון, לכן נקרא האחד חנינא.

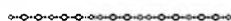
נגד לא תעשה לך פסל, שלבסוף אחר העשייה ינחם על העשייה, שרואה שפה להם ולא ידברו והם הן הם פשוטי וגולמי כלי עץ נקרא האחד נחמן, מלשון (בראשית ו' ז') נחמתי כי עשיתים. נגד לא תשא, שהוא לשון רוממות והתנשאות, שלא יחשוב האדם שבזה מנשא ומכבד השם שנשבע בשמו, וכמו שנשבע יוסף חי פרעה, וכן מצינו שהיו נשבעין בחיי המלך, נקרא האחד רמי, שהוא לשון רוממות.

נגד מצות זכור את יום השבת נקרא האחד אד"א, שבגל' שש, נגד ששת ימי המעשה.

ונגד כבוד נקרא האחד אבא מורי שהוא הכבוד שהבן קורא לאביו אבא מורי.

נגד לא תרצה נקרא האחד אחאי מלשון אחוה, כי כשיחשוב כל אחד לחבירו כאח לא ירצחנו, וכמו שנאמר (ויקרא י"ט י"ח) ואהבת לרעך כמוך, ואף כי הרציחה הראשונה שהיה בעולם היתה בב' אחים שקין הרג את הבל אחיו.

וכנגד לא תנאף, שדרך המנאפים לקרוץ ולרמוז בעינים, כמו שנאמר (משלי ו' י"ג) קורץ בעיניו נקרא האחד רפרם מלשון רפרף בעיניו.

א. מלשון ויסע ויבא ויט, הם ג' רישי פסוקים מהם יוצא שם ע"ב. ושם הדפיס סוד שם ע"ב היוצא מן ויסע ויבא ויט.

ואין אומר בעלמא דעתיד לאתחדתא אלא על התלמד ועל הדרש, ובסדר התפלה להרמב"ם סוף ספר אהבה: כל עשרה מישראל או יותר שעוסקין בתורה שבעל פה ואפילו במדרשות או בהגדות כשהן מסיימין אומר אחד מהם קדיש בנוסח זה: יתגדל וכו' דעתיד לחדתא עלמא וכו'. ועיין בס' תורת האדם להרמב"ן שער ענין התחלת האבלות (ורשה ל"ט רע"א) ואנן אומרים בעלמא דעתיד לחדתא אלא למי שמעשיו מוכיחין עליו שהוא בן תחיית המתים אבל לסתם בני אדם לא כו' ונהגו לומר על הכל כו' מפני המחלוקת וכו'. לכן בסיום מסכתא שטל תורה מתייהו [כתובות קי"א ב'], וכל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן עולם הבא [סוף מס' גדה ע"ג סע"א] אומרים בעלמא דעתיד לאתחדתא כו'. וע' שבת קי"ד א מאי בנאין אר"י אלו תלמידי חכמים שעוסקין בבנינו של עולם, ובספרי שערי זהר שבת הבאתי שם מ"ש בסנהדרין צ"ט ב כל העוסק בתורה לשמה כאלו בונה פלטרין של מעלה, ובזהר בראשית צ' סע"ב כל מלה ומלה דחכמתא אתעבדון רקיעין קיימין כו' שמים מחודשים, ושם מ"ז א דכל מאן דאשתדל באורייתא בכל יומא וזכי להוי ליה חולקא בעלמא דאתי ויתחשב ליה כאלו בנאו עלמין כו'. וראה בתקו"ז תכ"א (מ"ו א) אית בני נשא דישתדלון באורייתא דבע"פ לשמה כו' ועלייהו אתמר אבנים שלימות תבנה ושם תקונא שתיאתא (קמ"ה א) מאי הבונים, אלין אינון מארי מתניתין דאינון בנינו דעלמא, וכוזהר חדש ויצא כ"ח ע"א בשעה שהצדיקים עוסקים בתורה הקב"ה בונה עולמו, ולכן בסיום מסכתא בצבור שפיר זכו כולם להיות להם חלק בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא ולאחיא מתיא ולאסקא לחיי עלמא ולמבני קרתא דירושלם ולשכלל היכלא בגוה ולמיעקר פולחנא נוכראה מארעא ולאבא פולחנא דשמיא לאתריה זימלוך קוב"ה במלכותיה ויקריה בעגלא ובזמן קרוב, אכ"ר.

בשם רבינו חננאל במקום ההתחלה רישמן ישרון, הפס' וירא ה' וינאך, רש"י בראש השנה מביא: האזינו זכור, ירכיבוהו, וירא, לילא כעס אויב אגור, כ"י ידן, אבל מוסכם היא שסיימו ב"הזיו" ל"ך", כלומר "הדרן לך", ויפורש הזיו שלנו שלך היא, ממך קבלנוהו, וגם כ"י הזיו שלנו מגישים אנחנו לך.

וכן נמצא מאמר זה על כפילתו בסיום העבודה בבית קדשנו כשהיו נפטרים היו אומרים יופי לך מזבח, יופי לך מזבח (סוכה מ"ה א), כלומר היופי והזיו שלנו לך מזבח הוא, הדרך שלך, וגם היופי והזיו שלך היא שמאיר עלינו הדרך עלן.

ב. יהר"מ ח"א דא"א שתהא תורתך אומנותינו בעולם הזה ותהא עמנו לעוה"ב, חנינא בר פפא, רמי בר פפא, רפרם בר פפא, רכוש בר פפא, סורחב בר פפא, אדא בר פפא, דרו בר פפא — בגליון הש"ס נדפסה הערה [בסיומא וסוף תשובת הרמ"א ז"ל וכן בס' ים של שלמה בבבא קמא כתוב רמז על הזכרת שמות הללו], אמנם רמזים ולא על דרך הפשט, אולם מצאתי בספר הכריתות לר"ש מקינון חלק דורות האמוראים שער ב שהביא כי בשנת ד' אלפים ק"ג ליצירה שהיא תריס"ג לשטרות נהרגו בני רב פפא על קידוש השם, ונראה שזהו יסוד מנהג הזכרת שמותיהם בסיום, אחרי שידענו כי במתיבתא דרב פפא תני שיתא סדרי משנה תליסר ויחני [ש' ברכות כ' ע"א], והנה אחרי קריאת התורה מזכירים נשמות וביחוד של אלו שנהרגו על קידוש השם, כן הוקבע במתיבתא דרב פפא בכל פעם שסיימו שיתא סדרי להזכיר נשמות האחים הקדושים בני רב פפא, ומני אז הוקבע לדורות.

ג. יתגדל ויתקדש שמויה רבה בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא ולאחיא מתיא ולאסקא לחיי עלמא כו' — נוסח זה לסיום מסכתא הוא במס' סופרים ס"פ י"ט בברכת אבליים וסיימו דאחר כך אומר קדיש,

<p>(זכור) שְׁהִלֵּךְ לְעוֹלָמוֹ בְּעָבוֹר (שפלוני) נָדַב לְצַדִּיקָה בְּעַד הַנְּפֹת נִשְׁמָתוֹ, בְּגַן עֵדֶן הָיָא מְנוּחָתוֹ. לְכֹן בְּעַל הַרְחָמִים יִסְתַּיְרְהוּ בְּסִתְרֵי כְּנָפָיו לְעוֹלָמִים, וַיִּצְרַר בְּצָרוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתוֹ, יְהוּה הוּא נִחְלָתוֹ, וַיִּגְנוּחַ בְּשָׁלוֹם עַל מִשְׁכָּבוֹ, וְנֹאמַר אָמֵן;</p>	<p>(זכור) שְׁהִלֵּךְ לְעוֹלָמוֹ בְּעָבוֹר (שפלוני) נָדַב לְצַדִּיקָה בְּעַד הַנְּפֹת נִשְׁמָתוֹ, בְּגַן עֵדֶן הָיָא מְנוּחָתוֹ. לְכֹן בְּעַל הַרְחָמִים יִסְתַּיְרְהוּ בְּסִתְרֵי כְּנָפָיו לְעוֹלָמִים, וַיִּצְרַר בְּצָרוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתוֹ, יְהוּה הוּא נִחְלָתוֹ, וַיִּגְנוּחַ בְּשָׁלוֹם עַל מִשְׁכָּבוֹ, וְנֹאמַר אָמֵן;</p>
---	---

אב הַרְחָמִים שׁוֹבֵן מְרוֹמִים, בְּרַחֲמָיו הַעֲצוּמִים,
 הוּא יִפְקֹד בְּרַחֲמִים הַחֲסִידִים וְהַיִּשְׁרִים
 וְהַתְּמִימִים, קְהֵלוֹת הַקְּדוֹשׁ שְׁמֹרֵי נַפְשָׁם עַל קְדוּשַׁת
 הַשֵּׁם, הַנְּאֻהָבִים וְהַנְּעִימִים בְּחַיֵּיהֶם וּבְמוֹתָם לֹא
 נִפְרְדוּ, מִנְּשָׁרִים קָלוּ וּמֵאֲרִיזוֹת נִבְרוּ, לַעֲשׂוֹת רְצוֹן
 קוֹנֵם וְחַפֵּץ צוּרֵם. יִזְכְּרֵם אֱלֹהֵינוּ לְטוֹבָה עִם שְׂאֵר
 צַדִּיקֵי עוֹלָם, וַיִּנְקוּם נִקְמַת דָּם עֲבָדָיו הַשְּׁפוּדִים:
 כְּפָתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים, הִרְנִינוּ גוֹיִם
 עִמוֹ, כִּי דָם עֲבָדָיו יִקּוּם, וְנִקְּם יָשִׁיב לְצַרְיוֹ, וְכִפֹּר
 אֲדָמָתוֹ עִמוֹ: וְעַל יְדֵי עֲבָרֶיהָ הַנְּבִיאִים כְּתוּב לֵאמֹר,
 וְנִקְיִתִי דָמָם לֹא נִקְיִתִי, וַיְהוּה שׁוֹכֵן בְּצִיּוֹן: וּבְכַתְּבֵי
 הַקְּדוֹשׁ נֹאמַר, לָמָּה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם אִיִּה אֱלֹהֵיהֶם,
 יוֹדֵעַ בְּגוֹיִם לַעֲיִנֵּינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָרֶיהָ הַשְּׁפוּדִים: וְאוֹמַר,
 כִּי דָרַשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכַר, לֹא שָׁכַח צַעֲקַת עֲנָוִים:
 וְאוֹמַר, יָדִין בְּגוֹיִם מְלֵא גִּוְיוֹת, מִחֵץ רֹאשׁ עַל אֶרֶץ
 רַבָּה: מִנְּחַל בְּדָרְךָ יִשְׁתָּה, עַל כֵּן יָרִים רֹאשׁ:

ואומרים אב הרחמים, ומיסקל בשעת גזרת תמ"ו, ולא נודע מי סברו כי נמצא מיוסד על השולחן שקורין עליו התורה, כ"כ בספר המנהגים כח"י של ק"ק וויזניש (סידור עבוד"י). וזימי הספירה אומרים אותו אפילו בשנת שמנרכין הסודש או שיש צו ברית מילה, לפי שהגזירות היו בימים אלו, ולכן אומרים אז הרומים על הקהלות שמסרו נפשם (שערי אפרים).

הרב פרופ' אפרים קנרפוגל

טינעק נ.ד.ד.

על נוסחה ומקורה של תפילת אב הרחמים

התופעה של קידוש השם בחבל הריינוס בעת מסע הצלב הראשון באביב של שנת תתנ"ו, תופעה שחזרה על עצמה במקרים נוספים בארצות אשכנז במאות הי"ב והי"ג, הפכה להיות נושא רגיש ומסקרן לרצף של חוקרים. אי אפשר לזהות את מספרם המדויק של מקדשי השם, או אפילו או האחוזים מן האוכלוסייה היהודית שעשו כך. אך ברור שצריך לכלול בין מקיימי מצות קידוש השם באשכנז דאז לא רק את האנשים, הנשים והטף שמסרו את עצמם למיתה בידי הנוצרים ושסרבו במחיר חייהם מלהשתתף בפולחן הנוצרות, אלא גם את הילדים והמשפחות שנשחטו על ידי הוריהם ואבותיהם, שלבסוף איבדו גם את עצמם בחרבותיהם, בכדי שלא יכנעו לייסורים שהאויב היה מוכן לבצע שוב ושוב על מנת לכופם להמיר את דתם.¹

ואמנם, אין לראות בהנהגה דתית זו, שבודאי נבעה מאמונה פשוטה ועמוקה, בעיקרה כתכסיס בכדי להנקם מן הנוצרים או להביא לימות המשיח בצורה מיידית. דוקא בתחומים האלו היתה יהדות אשכנז יחסי מתונה. כפי שנהגו לעשות גם בנושאים אחרים באמונות ודעות שהיו הרבה פחות רגישים, חכמיה הציעו כמה דרכים שונות בכדי להגיע ליעדים האלה. כך, למשל, גילו ראשוני אשכנז שתי שיטות מובהקות אך מופרדות בכדי לערוך חישובי הקץ². בדומה, חכמי אשכנז פיתחו שתי שיטות בענין הגאולה המגיירת³ מול הגאולה נוקמת, ז"א, האם צדיקי אומות העולם יצטרכו לעבור תהליך גיור בימות המשיח או לאחר מכן, או שמא יוכלו להישאר אפילו אז בנפרד מן העם היהודי.³ אנו מכירים כהיום שבהתרחבות הרבנית האשכנזית היתה בדרך כלל הרבה יותר רחבה ממה שרגילים לחשוב, ואכמ"ל.⁴

על כל פנים, בני אשכנז שבימי הביניים ראו את עצמם מחויבים לפי מיטב יכולתם לזכור ולהזכיר להקב"ה, ולהתחנן לפניו, על אלו שמסרו את נפשם על קדושת השם. ספרי הזכרונות שנתחברו על ידי הקהילות, והקינות והסליחות שתיארו את אלו שמתו בקידוש השם, הם עדויות חשובות לכך⁵. כמו כן, מקובל בקרב חוקרי התפילה שתפילת 'אב הרחמים', הנאמרת

1 לבעיות ההלכתיות הכרוכות בהנהגה זו ולפתרונות שהוצעו על ידי כמה מבעלי התוספות, ראה מאמרי, "Halakhah and Metziut (Realia) in Medieval Ashkenaz: Surveying the Parameters and Defining the Limits," The Jewish Law Annual 14 (2003), pp. 193-224. שם מובא גם מכלול של מחקרים שדנו בתופעה זו מכמה היבטים.

2 ראה מאמרי, "חשובי הקץ של חכמי אשכנז מרש"י ובני דורו ועד לתקופת בעלי התוספות", רש"י: דמותו ויצירתו, בעריכת א' גרוסמן ור' יפת, ירושלים תשס"ט, עמ' 381-401.

3 ראה אברהם גרוסמן, "הגאולה המגיירת" במשנתם של חכמי אשכנז, ציון נט (תשנ"ד), עמ' 325-342.

4 ראה כעת ספרי, The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz (Detroit, 2012).

5 ראה, למשל, Sigmund Salfeld, Das Martyrologium des Nuernberger Memorbuches (Berlin, 1898); וא"מ

בדרך כלל לאחר 'יקום פורקן' בסוף תפילת שחרית של שבת⁶, נתחברה באיזור אשכנזי בכדי לשבח ולבכות את ההרוגים על קידוש השם בשנת תתנ"ו. אחד הנסיונות העדכניים והסמכותיים ביותר לאשש זיהוי זה נעשה בידי א"א אורבך, בכרך המבוא למהדורת הספר ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל מביהם. אורבך הדגיש את העובדה שר' אפרים מבונא (נפטר 1197), שמלבד היותו דיין ופייטן חשוב חיבר גם פירוש לפיוטים, ידע על מקומה של 'אב הרחמים' בסדר התפילה ואף פירש אותה – ומכאן שהתפילה נאמרה בימיו. יחד עם זאת, ר' אפרים כתב גם הוראות מתי יש לומר את תפילת 'אב הרחמים', עובדה המרמזת לכך שהתפילה נקבעה רק סמוך לזמנו של ר' אפרים. הדברים אכן מסתברים לאור ההנחה שהתפילה נתחברה לאחר תתנ"ו, במהלך המאה השתים-עשרה.

על פי קטע בכתב יד פרמא, דה רוסי 655, אותו הוא ייחס לר' אפרים מבונא, אורבך כתב:⁷
 ר' אפרים הוא, עד כמה שידוע לי, הראשון המזכיר אמירת תפלת אב הרחמים ומפרשה. בסוף פירושם של הזולתות שבין פסח לעצרת נאמר: "לאחר זכרון נשמות הקדושים אומ' החזן אשרי ולאחר אמירתו יתחיל בקול רם ויאמר אב הרחמים שוכן במרומים."
 אחרי הוראות אלה, הקטע מביא מקור מן המדרש התומך במנהג הזכרת "כל אותן שקידשו השם, וכן אנו מבקשים פני אב הרחמים שיפקוד ברחמיו אותם הקדושים שמסרו עצמם על קידוש השם הנאהבים ונעימים בחייהם להק' ובמותם לא נפרדו מאהבתו".⁸ אורבך הזכיר גם

הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ה.

6 על תפילת יקום פורקן, ראה Charles Duschinsky, 'The Yekum Purkan', Livre d'hommage a la mémoire du Dr. Samuel Poznanski, Warsaw 1927, pp. 182–198; Neil Danzig, "Two Insights from a Ninth-Century Liturgical Handbook: The Origins of Yekum Purkan and Qaddish de-Hadata," in Stefan C. Reif (ed.), *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge 2002, pp. 74–122.

7 אפרים א. אורבך, ספר ערוגת הבשם, חלק רביעי: מבוא ומפתחות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 49, על פי כתב יד פרמא, דה רוסי 655, דף ג' 153–ד. אורבך (שם, הערה 53) ציין את הדפים קמד ע"ו–קמה ע"א, אבל דפים אלה מכילים את תחילת החטיבה של הפירושים לזולתות מפסח עד שבועות, במקום את סופה של חטיבה זו. יצויין גם שקיימות שתי שיטות מיספור לדפי כתב יד זה. שיטה אחת משתקפת בקטלוג פרמא, Benjamin Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma, paleographical and codicological descriptions by Malachi Beit-Arié*, Jerusalem 2001, p. 299 אורבך, ואילו האחרת משתקפת בקטלוג המכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בספריה הלאומית בירושלים (מספר סרט 13920) והיא השיטה הנוהגת במאמר הנוכחי.

8 בכתב היד מופיעים דברים נוספים בעניין 'אב הרחמים': "מנשרים קלו ומאריות גברו, פס' בשמואל על שאול ויהונתן... ופסוק נקמה מזכירין כמו הרנינו גוים עמו כלומר לאותו זמן ישבחו אומות העולם את ישראל ראו מה שבחו אומה זו שדבקו בהקב"ה בכל התלאות שעברו עליהם ולא עזבוהו. כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו שלם להם על הגזל ועל החרם וכפר לשון פיוס... וכן דמם לא נקיתי אע"פ שינקו אותם משאר עבירות שפיכות דם ישראל לא ינקה להם ואימתי תהיה זאת כשהקב"ה [דף קנג ע"ה] שוכן בציון ידין בגוים מלא גויות כמו שעשה במצרים שדנם במלאתם על הים. מחץ ראש פרעה שהיה שר על ארץ רבה וחשובה וכן בימי סנחריב שנפלו פגרים מתים וכן סנחריב עצמו שהיה ראשו של מטה, כן

חוקרים קודמים שייחסו את תפילת 'אב הרחמים' לתקופת מסע הצלב הראשון, וסיים: "מדברי ר' אפרים יוצא שהתפלה תוקנה בימי מסע הצלב הראשון ושנהגו לאמרה בכל השבתות שבין פסח לעצרת"⁹. אורבך ייחס את הקטע המדובר לר' אפרים מבונא במסגרת דיון אודות פירושי ר' אפרים לפיוטים – דיון התופס כשני-שליש (חמישה מתוך שמונה סעיפים) מהפרק השני במבואו לספר ערוגת הבשם. לאורך הספר, אורבך הניח שר' אפרים הוא המחבר של מרבית הפירושים בכתב יד פרמא 655 (ובמספר כתבי יד דומים, כדוגמת כ"י המבורג 152 וכ"י בודפשט קאופמן 399), למרות ששמו המפורש של ר' אפרים אינו מופיע בו אלא לעתים רחוקות.¹⁰

כיוכל שנים עברו מאז פרסם אורבך את מחקרו, ובמהלך שנים אלה, מספר חוקרים טענו כי יש לייחס רבים מהפירושים הבלתי-מזוהים לחכמים אשכנזיים אחרים המוזכרים גם הם בכתבי היד, וכי חלקו של ר' אפרים מבונא בפירושים אלה קטן הרבה יותר מחלקם של חכמים אלה. בין הדמויות נמנים שני תלמידים של רש"י – ר' שמעיה ור' יוסף קרא – שהקדימו את זמנו של ר' אפרים מבונא בשתי דורות. שיטתם הפרשנית עקבית למדי, ועל פיה ניתן לייחס להם פירושים רבים שאינם נושאים שם מחבר.¹¹

החטיבה בכתב יד פרמא 655 שבתוכה נמצא הקטע אודות 'אב הרחמים' (דפים 130א–172ב) נתחבר ככל הנראה בידי חכם בשם אורשרגו בן אשר. זהותו של מחבר החטיבה, ושמות כמה מרביותיו, עולות ממקומות שונים. בדף 161ב בכתב היד כתוב "אני הכותב שמעתי", כאשר בכתב יד מקביל (כתב יד אוקספורד 1148, דף 160ב) הנוסח הוא "שמעתי אני הכותב אורשרגו ב"ר אשר". בדף 145א בכ"י פרמא נזכר "מורי ר' יקר הלוי", ור' יקר מופיע שוב בדף 151ב ובדף 158ב. המפרש כתב "ואני הכותב שמעתי מפי ר' יחיאל מפריש" (דף 158א), וגם "שמעתי מפי ר' אלעזר בן רבינו יב"ק ז"ל" (דף 152א).¹²

יעשה לאומות העולם שיעשה אותם חללים מגויותיהם וימחץ ראשיהם על הארץ לרוב. מנחל בדרך ישתה כלומ' נחלים ילכו הדמים ויתרוה הארץ מדמיהם על כן שינצחו אויביו ידום וכו'. לאחר מכן הפירוש ממשיך: "אתחיל זולתות לג' שבתות שבין י"ז בתמוז לתשעה באב."

9 אורבך, ערוגת הבשם, שם, עמ' 49, הערה 51. השווה יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע עמיר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 151; אברהם דוד, 'זיכרונות והערות על גזרות תתנ"ו – בדפוס ובכתבי יד עבריים', יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ערכו יום טוב עסיס ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 197. דוד רושם את 'אב הרחמים' בין הקינות לזכר פרעות תתנ"ו על סמך קביעתו של אורבך.

10 אורבך, ערוגת הבשם, עמ' 39–72. מקומו של ר' אפרים מבונא מודגש בעמ' 39–43, 51–53, 68–69.

11 אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 328, 338–339, 355–356, 384–387, 516–521; Elisabeth Hollender, Piyut Commentary in Medieval Ashkenaz, Berlin 2008, pp. 41–45; וראו תיאור כתב יד פרמא 655 בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד: "לדעתו של א"א אורבך, ערוגת הבשם ח"ד, ירושלים תשכ"ג, הפרוש שבכתב-היד הוא ברובו הגדול של ר' אפרים בן יעקב מבונא (ראה בפרט עמ' 39 הערה 84). אך באמת חלקו של ר' אפרים בפירוש הוא מצומצם מאד, ורובו הוא מאת מחברים אחרים."

12 ראה קטלוג המכון לתצלומי כתבי יד, וקטלוג פרמא (לעיל, הערה 7). ראו גם ספרי, The Intellectual History and Rabbinic Culture, פרק ה', הע' 321; שמחה עמנואל, 'חשבון הלוח וחשבון הקץ: פולמוס

בין אם ר' אורשרגו למד מפי ר' יחיאל מפריס (שנפטר סביב שנת 1260) וגם מפי ר' אלעזר מוורמיישא (שנפטר כבר בשנת 1237), ובין אם רק קיבל את דבריהם מפי השמועה, מסתבר שהוא חי באמצע המאה השלוש-עשרה, כפי שעולה גם מלימודיו בפני ר' יקר מקולוניה. נראה, שבדומה לר' יצחק בר משה אור זרוע (נפטר 1250) ומהר"ם מרוטנבורג (נפטר 1293), ר' אורשרגו היה תלמיד חכם ממוצא אשכנזי שנסע ללמוד תורה גם בצפון צרפת.¹³ אם אכן ר' אורשרגו בן אשר הוא מחבר הקטע אודות תפילת 'אב הרחמים', הרי שקשה לטעון שהתפילה מכוונת אך ורק למאורעות תתנ"ו, שהתרחשו כמאה וחמישים שנה לפני זמנו של ר' אורשרגו, ובשנים החוצצות אירעו פרעות נוספות בקהילות ישראל כדוגמת אירועי מסע הצלב השלישי (1189–1191). אך זו איננה סיבה מספקת כדי לשלול את הקשר בין 'אב הרחמים' לבין מסע הצלב הראשון.

הקישור בין תפילת 'אב הרחמים' לבין מאורעות תתנ"ו מתחזק לאור כמה ביטויים בתפילה הקרובים מאוד ללשונות המופיעים בכרוניקה של ר' שלמה בן שמשון. בבואו לתאר את מותם על קידוש השם של שני יהודים, אברהם ב"ר אשר ושמואל ב"ר תמר, כתב הכרוניקאי: "ויכו את מר אברהם ויפול ארצה וימות. וגם מר שמואל נהרג שם עמו. וישימו בטחונם בקדוש ישראל ונכנסו שניהם יחד לאוצר מכללו [= היכלו של הקב"ה] עד יום פקודת דם השפוך ואז ידין בגוים מלא גויות וגו'. ונאמר הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום וגו'".¹⁴ סופו של הקטע מבוסס על פסוק בתהלים עט ("יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך"), ועל פסוקים בתהלים קי ודברים לב, מג. שלושת הפסוקים הללו מופיעים גם בחלקה השני של תפילת 'אב הרחמים'. הכרוניקה של ר' שלמה בן שמשון נתחברה בשנת 1140 (אם כי, ייתכן שהיא מבוססת על תיאור שנכתב סמוך יותר לזמן הפרעות) והיא נכללה בתוך כרוניקה קהילתית של העיר שפיירא אחרי 1170.¹⁵ נושא נקמת ה' עולה שוב בסוף הכרוניקה, אך שם הוא מלווה בפסוקים אחרים מן המקרא.¹⁶

13 קינה לקדושי פרנקפורט משנת 1241, הפותחת 'אשא בכי ונהי ואומר אויה' מיוחסת לפייטן בשם אורשרגו בכתב יד פרמא דה רוסי 1104, דף 52ב (ובכ"י ירושלים, אוסף פרטי ג, ס' 41225 במכון לתצלומי כתיב יד, דף 52ב, וכ"י קרימונה, ארכיון המדינה 43). ראה עוד: ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו יורק תשל"ל, ערך 7741. אפרים קנרפוגל, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג, עמ' 270–271, הדפיס תשובה מאת ר' אורשרגו בן שמואל. ראה גם ד"ש ששון, אהל דוד, לונדון תרצ"ב, ח"א, עמ' 183.

14 א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, עמ' 42.

15 Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987, pp. 42-43; Robert Chazan, 'The Hebrew First Crusade Chronicles: Further Reflections', *AJS Review* 3 (1978), pp. 79-90; רוברט חזן, מסע הצלב הראשון והיהודים, ירושלים תש"ס, עמ' 86.

16 הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, עמ' 58–59: "ולמחרת [עשו] כמו כן עד שהרגו את כולם אותם ההולכים עם פיידרון הכומר. ונקם הקב"ה נקמת דם עבדיו מהם ולא נותר מהם אפילו איש אחד... עד שדרכו על גבם כמו שדרכו על היבשה והפליטה באה. ושימעהו ושמת לבנו כי הראנו ה' נקמה באויבינו. ובימים ההם לקתה החמה וביום ההוא שיבר ה' גאון אויבינו ונעקר שמם... ותשיב להם גמול ה' כמעשה ידיהם תן להם מגינת לב תאלתך להם וגו' תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי ה' כי יום נקם לה' שנת שילומים

אולם, עיון בנוסחי תפילת 'אב הרחמים' שבכתבי היד מעלה רמזים למאורעות שהתרחשו לאחר תתנ"ו. באחד מכתבי היד מופיע הנוסח הבא:¹⁷

אב הרחמים שוכן מרומים ברחמיו העצומים הוא יפקוד ברחמים החסידים והישירים והתמימים קהילות הקודש שמסרו נפשם על קדושת השם הנאהבים והנעימים בחייהם וכו'... וינקום בימינו לעינינו נקמתו ונקמת עמו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו השפוך ככת' בת' משה איש הא-להים הרנינו גוים עמו וכו'.¹⁸

המיוחד בנוסח זה שמלבד 'נקמת דם עבדיו השפוך', ביטוי המופיע בתהלים עט, י, מוזכרות גם נקמות נוספות – 'נקמתו ונקמת עמו ונקמת תורתו'.¹⁹ ייתכן, כמובן, שביטויים אלה מכוונים למאורעות תתנ"ו. אבל אם נניח שהתפילה נתחברה במאה השלוש-עשרה, ניתן לפרש את הביטוי 'נקמת תורתו' כמכוון לשריפת התלמוד בפריס בשנת 1242. ר' אורשרגו, שהכיר את ר' יחיאל מפריס ואת תורתו, ידע מן הסתם את אשר התרחש בפריס. למרות שהוא פירש את התפילה אך לא חיבר אותה, ייתכן שאירוע זה שאירע בזמנו הוא הרמוז בתפילה. ניתן אולי לטעון שתפילת 'אב הרחמים' נתחברה ביחס לפרעות תתנ"ו, כפי שעולה מהמנהג לומר את התפילה דווקא בשבתות ספירת העומר,²⁰ אבל הביטוי 'נקמת תורתו' נוסף בתקופה מאוחרת יותר לאור התרחשויות של המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה.²¹

17 ראה כ"י וטיקן 326 (ס' 373 – מנהג אשכנז המערבי מהמאה הארבע עשרה), דף 32ב.

18 נוסח דומה גם בכ"י לייפציג, ספרית האוניברסיטה B. H. 36 (ס' 74935 – מנהג אשכנז המערבי, מהמאה החמש-עשרה), דף 75 (לפי המיספור החדש), אלא שבו המשפט מסתיים, "שמסרו עצמם על קדושת השם" במקום "שמסרו נפשם" (ולא נמצאים שם המלים בימינו לעינינו); והשווה גם כ"י קלוני, המוזיאון 12290 (ס' 14772, מנהג ורמיישא, מהמאה הארבע-עשרה), דף 114ב. ישראל י' יובל, שני גוים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל-אביב תש"ס, עמ' 152, ציטט את תפילתו של ר' שמעון בן שמואל בספרו הדרת קודש, לפי הנוסח המופיע בכ"י מוסקבה גינצבורג 482, דף 25א: "קנא לשמך הגדול ונקום לעינינו נקמת תורתך ונקמת דם עבדיך השפוך על קדוש שמך" (הנוסח הזה אינו מופיע בדפוס – אדם שכלי המדקדק בהדרת קודש, טיהינגן ש"ך). על ר' שמעון בן שמואל ראה ישראל י' יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 295–300.

19 השווה יובל, שני גוים, עמ' 151–154, המדגיש את הנושא של נקמת ה' המופיע בנוסח הרגיל של 'אב הרחמים'. יובל עומד גם על הניסוח המקביל בתפילת 'אבינו מלכינו': "אבינו מלכינו נקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך". ראה מצודת דוד, תהלים עט, י, על כך שהביטוי "יוודע בגוים" רומז לנקמה. על דם הקדושים כזרז לנקמת ה', ראה גם ספר חסידים (פרמא), סימנים תתשלג–תתשלד (המוזכר אצל יובל, שם, עמ' 151, הערה 2). על המיידיות של נקמה זו, ראה הנוסח של 'אב הרחמים' שמופיע בכ"י סנקט פטרבורג Evr. IV 1 (ס' 69479, סידור כמנהג אשכנז המזרחי משנת 1489), דף 39א: "וינקום בימינו לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך" (וכן למעלה בכ"י וטיקן 326). נוסח רווח יותר הוא "וינקום לעינינו נקמת דם וכו'".
20 ספר מהרי"ל, מהד' שלמה שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 152–153; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' קז–קיא; מנהגי ר' חיים פלטיאל, בתוך: דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ס, עמ' 44.

21 ראה למשל ר' אפרים מבונא, ספר זכירה, מהד' א"מ הברמן, ירושלים תש"ל, עמ' 17–44. ר' אפרים סיפר את תולדות מסע הצלב השני בצפון צרפת בשנים 1146–1147, וגילגל רשימה ארוכה של פרעות

שהתרחשו ביז' 1171 ל-1196 בצפון צרפת ובגרמניה. וביניהם מאורעות מסע הצלב השלישי באנגליה.

שמואל גליק טען שכתב היד הקדום ביותר המכיל את תפילת 'אב הרחמים' הוא מחזור נירנברג, שנעתק בשנת 1331. כתבי היד שנזכרו במאמר זה קדומים למחזור נירנברג בכמה עשרות שנים, וישראל דוידזון ציטט הערה של החכם יוסט שמצא את התפילה בכתב יד משנת 1290. בכל מקרה, התפילה אינה נזכרת באשכנז לפני אמצע המאה השלוש-עשרה, תקופת שריפת התלמוד. למרות שלפי חלק מהמנהגים, התפילה נאמרת רק בשבתות ספירת העומר, יש עדיין לתמוה על כך שהתפילה איננה נזכרת בפירושי הסידור של ר' אלעזר רקח, שנפטר ב-1230, או בחיבורים דומים.²⁴

אותו רצף של "נקמות" שנמצא בנוסח 'אב הרחמים' שבכתב היד מופיע גם כתוספת לסליחות ערב ראש השנה. תוספת זו, הנספחת לבקשת רב סעדיה גאון²⁵ שנאמרת אחרי הפזמון הראשי 'זכור ברית אברהם' שחיבר ר' גרשום מאור הגולה, מכילה רשימה של סוגי דם נקי שנשפך על קידוש השם ("וקדשו שמך הגדול ולא חללוהו"):

ונגעו דמי אבות ובנים, דמי רחמניות וילדיהן, ונתערבו דמי אחים ואחיות, ודמי חתנים וכלות, ודמי חכמים וחכמות, ודמי הגונים והגונות, ודמי חסידים וחסידות, ודמי

ראה למשל Robert Chazan, 'Ephraim b. Jacob's Compilation of Twelfth-Century Persecution', JQR 84 (1994), pp. 397-416; Chazan, *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*, Berkeley 1997, pp. 54-57; Chazan, 'Emperor Frederick I, the Third Crusade and the Jews', *Viator* 8 (1977), pp. 83-93.
22 שמואל גליק, אור לאבל, ירושלים תשנ"א, עמ' 138, הערה 39. גליק הציע (עמ' 138-142) שהמנהג האשכנזי של הזכרת נשמות בתפילת שחרית בשבת התחיל רק במחצית השנייה של המאה השתיים-עשרה. אולם, אפילו אז, יום הכיפורים נותר האירוע המרכזי שבו הדגישו את הזכרת שמות הנפטרים. בהקשר זה יש לציין את ההוראה המופיעה לפני תפילת 'אב הרחמים' בכ"י פרמא דה רוסי 1030 (ס' 12999, סידור מנהג אשכנז המערבי, המאה החמש-עשרה), דף 96א, הקובעת את אמירת 'אב הרחמים' לשבתות שלפני שבועות ותשעה באב, וכן לשבת שובה. ראה גם Solomon B. Freehof, 'Hazkarath Neshamot', HUCA (1980), pp. 179-184 (51; יצחק (אריק) זימר, 'מנהג מתנת יד והזכרת נשמות', לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל – מחקרים מוגשים לפרופ' שמעון שוורצפוקס, ערכו יוסף הקר וירון הראל, ירושלים תשע"א, עמ' 71-74).

23 דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ערך א 40.
24 פירושי סידור התפילה לרוקח, מהד' משה הרשלה, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' תקס-תקסב; סידור רבינו שלמה מגרמיזא וסידור חסידי אשכנז, מהד' משה הרשלה, ירושלים תשל"ב, עמ' קעג-קעד. ואכן, נראה שבחלק מקהילות אשכנז, היה מנהג לומר תפילת 'הרחמן' בתוך ברכת המזון עבור "דס עבדיך השפוך" (ע"פ תהלים עט, י). ראה פירושי סידור התפילה לרוקח, ב, עמ' תשמב: "הרחמן הוא... ימלא כל משאלות לבנו לטובה הוא ירום קרננו למעלה וישפיל כל שונאינו למטה למטה ואתה על במותינו תדרוך (דברים לג, כח) הוא ינקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך". וכן ספר אור זרוע חלק ב, סימן פט (ירושלים תש"ע, ב, עמ' 132): "אם יש להרבות בשבת בהרחמן יצילנו מדקדוקי עניות וינקום נקמת דם עבדיו וכו'".

25 סדר הסליחות כמנהג ליטא, מהד' דניאל גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' קכג: "עיקר תפלה זו היא בקשת ר' סעדיה גאון... במנהג האשכנזים הוסיפו עליה תפלות אחרות, וכנראה נוספו הפייסקאות ז, י בתקופת גזירות תתנ"ו". אני מודה לפרופ' דוד ברגר שהסב את תשומת ליבי לקטע זה. על נוכחותן והשפעתן של סליחות רס"ג באיטליה ובאשכנז, ראה אברהם פרנקל, פיוטי ר' יחיאל בן אברהם מרומא,

זקנים וזקינות, ודמי בחורים ובתולות, ודמי פרנסים וחזניהם, ודמי דיינים וסופריהם, ודמי מלמדים ותלמידיהם, ודמי אנשים ונשותיהם. ונהרגו כולם יחד על קדוש שמך המיוחד. ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם עד ישקיף וירא ה' משמים וינקם נקמתו ונקמת עמו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו אשר שפכו דמם כמים.²⁶

תיאור זה של הסוגים השונים של מקדשי השם מזכיר ביטויים דומים בקינה לתשעה באב, 'אמרתי שעו מני בבכי אמרר', שנכתבה בידי ר' קלונימוס בן יהודה לזכר מאורעות תתנ"ו.²⁷ אולם יש לשים לב שהבקשה נדפסה מתוך שלושה כתבי יד, כאשר הקדום שבהם (כ"י וטיקן 315) נכתב בשנת 1320, והמאוחר שבהם (כ"י גטינגן 4) הוא משלהי המאה הארבע-עשרה או ראשית המאה החמש-עשרה.²⁸ כפי שהצענו לעיל לגבי תפילת 'אב הרחמים', ניתן לטעון ביחס לבקשה זו שהאירועים הרמוזים בה התרחשו שנים רבות לאחר מסע הצלב הראשון. למרות שבהקשר המצומצם, הביטוי 'נקמת תורתו' יכול להיות מכוון לתורה שנלמדה ונשמרה על ידי אותם קדושים שכבר נזכרו בבקשה, ייתכן בהחלט שהניסוח הזה אמור לכלול גם את שריפת התלמוד.²⁹ במידה מסוימת, הדבר תלוי בשאלה האם הבקשה מנוסחת לאור תפילת 'אב הרחמים', או להיפך, שמחבר 'אב הרחמים' הסתמך על הבקשה. מעניין שבנוסח הבקשה שבכתב יד גטינגן מופיע ביטוי שאינו נמצא בשאר כתבי היד: "וגם התורה הקדושה הנשרפה באש כמה וכמה פעמים".³⁰ נוסח זה מזכיר, אם כן, במפורש את שריפת התלמוד, ולאורו

26 סדר הסליחות, מהד' גולדשמידט, עמ' קכט-קל.

27 ראה, למשל, קינות מסורת הרב [אנגלית], בערכת ש' פוזנר, ירושלים תש"ע, עמ' 497-503, והערותיו של הגר"ד סולוביצ'יק, שם, 506-04.

28 סדר הסליחות, מהד' גולדשמידט, עמ' קכט, ובמבוא למהדורה, עמ' 20. כתב היד השלישי הוא מחזור נירנברג – ראה עליו לעיל, הערה 22. הנוסח בכ"י גטינגטן פונה לקב"ה כנוכח: "וינקום נקמתך ונקמת עמך ונקמת תורתך ונקמת דם עבדיך". השווה לעיל, הערות 17-18. לפי הנוסח של אחד מכתבי היד, תשובתו הנוגעת ללב של המהר"ם בדבר אדם ששחט את משפחתו בשעת הפרעות בקובלנץ סביב שנת 1260 מסתיימת במלים: "וצור ישראל ינקום את נקמתינו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו השפוך במהרה בימינו." אבל ייתכן ששורה זו נוספה בידי אחד המעתיקים. ראה מהר"ם מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, מהד' י"ז כהנא, ב, ירושלים תש"ך, עמ' נד (סימן נט); י"ז כהנא, 'שו"ת ר' יצחק אור זרוע ומהר"ם בן ברוך', סיני יג (תש"ג-תש"ד), עמ' רצד; אברהם יצחק איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד, עמ' 189, סימן קא; שמחה עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, ירושלים תשע"ב, עמ' 996, 1010, 1046.

29 רבות נכתב על ויכוח התלמוד של 1240, שהוביל לשריפת התלמוד. ראה למשל Robert Chazan, 'The Hebrew Report on the Trial of the Talmud: Information and Consolation', in Gilbert Dahan (ed.), *Le brûlement du Talmud à Paris (1242-1244)*, Paris 1999, pp. 79-93; Paul Rose, 'When Was the Talmud Burned at Paris? A Critical Examination of the Jewish and Christian Sources and a Suggested New Dating: June 1241', *Journal of Jewish Studies* 62 (2011), pp. 324-339; Judah Galinsky, 'The Different Hebrew Versions of the "Talmud Trial" of 1240 in Paris', in Elisheva Carlebach and Jacob Schachter (eds.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations – In Honor of David Berger*, Leiden 2012, pp. 109-140.

30 סדר הסליחות, מהד' גולדשמידט, עמ' קל. ישרון - כז / מאסף תורני [עמוד 868] (726077)

מסתבר שהבקשה אכן מכוונת למגוון של פגיעות ביהודי אשכנז בימי הביניים, ולא רק למקרים של קידוש השם בלבד.

בדומה לכך ניתן לפרש את איזכור נקמת התורה בנוסחי 'אב הרחמים' ביחס לתורה שלמדו תלמידי החכמים מקדשי השם במאות האחת-עשרה, השתיים-עשרה והשלוש-עשרה. אולם אפשר שהזכרת התורה רומזת לשריפת התלמוד כנקודת מוקד. בין הפיוטים האשכנזיים נמצאות מספר קינות לזכר אירועים שהתרחשו במקומות שונים במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה.³¹ הם מבטאים רגישות מיוחדת כלפי אובדנם של ספרי תורה וחיבורי תורה, במיוחד כאלה שנשרפו, שמגיעה לשיאה בקינתו הארוכה והמפורסמת של המהר"ם, 'שאלי שרופה באש', שנכתבה בעקבות שריפת התלמוד בפריס שחזה בה המהר"ם בהיותו תלמיד של ר' יחיאל בפריס.³² למרות שטרם התברר באיזו מידה שריפת התלמוד גרמה למחסור בספרי תלמוד בצפון צרפת בשנים שלאחר השריפה,³³ אין ספק שהייתה לאירוע הזה השפעה רוחנית וחברתית עמוקה על תלמידי החכמים ועל הקהילה היהודית כולה.³⁴

לאור העובדה שתפילת 'אב הרחמים' אינה מופיעה לפני אמצע המאה השלוש-עשרה (וכן לגבי קטעי תפילה נוספים הדומים לה), מקורה ומוקדה של התפילה נותרו עלומים. אולם ניתן לקוות שמחקר נוסף בכתבי היד יזרה אור נוסף על השאלות שנידונו כאן, ויוביל להבנה טובה יותר של היווצרותה של תפילה אשכנזית מובהקת זו.

31 ראה למשל Susan Einbinder, *Beautiful Death: Jewish Poetry and Martyrdom in Medieval France*, Princeton 2002, pp. 32, 73, 112-113; and Ephraim Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, chapter 5.

32 ראה איינבנדר, שם, עמ' 27-31, 75-84, 163-164; ועזרא פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 681, הערה 19.

33 אפרים קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל-אביב תשס"ג, עמ' 130-132; Aryeh Grabois, 'Une consequence du brûlement du Talmud a Paris: le developpement de l'ecole talmudique d'Acree' in *Le brûlement du Talmud à Paris (1242-1244)*, pp. 47-56; Colette Sirat, 'Les manuscrits du Talmud en France du Nord au XIIIe siècle', in *Le brûlement du Talmud à Paris (1242-1244)*, pp. 121-127.

34 ראה למשל ספר שבולי הלקט לר' צדקיה בן אברהם הרופא, מהד' שלמה בובר, וילנא תרמ"ו, דף קכו ע"ב: "וגם מן הרבנים שהיו שם שמענו שעשו שאלת חלום לדעת אם גזירה היא מן הבורא והשיבו להם ודא גזירת אורייתא... ומאותו היום ואילך קבעוהו יחידים להתענות בו בכל שנה ושנה... תהא אפרה עלינו לכפרה." Ephraim Kanarfogel, 'Dreams as a Determinant of Jewish Law and Practice in Europe during the High Middle Ages', in David Engel, Lawrence Shiffman and Elliot Wolfson (eds.), *Studies in Medieval Jewish Intellectual and Social History – Festschrift in Honor of Robert Chazan*, Leiden 2012, pp. 137-138; שמעון שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, בני ברק תשס"א, עמ' 216-218. שבולי הלקט ציין ששריפת התלמוד התרחשה ב-1244 ולא ב-1242, ושהשריפה התרחשה בצרפת (במקום לומר שההתרחשות הייתה בפריס). על סמך עובדות אלה שוורצפוקס הציע שהתלמוד נשרף פעמיים (ואולי יותר) – ראשית בפריס ולאחר מכן במקומות אחרים בצפון צרפת. ראה גם Andre Tuilier, 'La condamnation du Talmud par les maitres universitaires parisiens', *Le brûlement du Talmud à Paris*, pp. 59-78.